

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány,
a földrajztudomány, és a gazdálkodás-
és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

XVII. évfolyam 1. szám, 2024/1. szám

№ 58.

KÜLÖNLENYOMAT

TARTALOMJEGYZÉK

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Kaposi Zoltán:** Gróf Zichy Béla hitbizományi uradalmának fejlődése (1887–1914).. 9
- Domonkos Endre:** Gazdasági átalakulás tapasztalatai Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és az egykori Német Demokratikus Köztársaságban (1990–2000) 29
- Wilhelm Réka:** A balatoni turizmus változásai az elmúlt három évtizedben.. . . . 45

REGIONÁLIS TUDOMÁNY ROVAT

- Horváth Anna:** A magyar-román-szlovák-ukrán határmenti kapcsolatok az Európai Unió határtérségeinek fényében. 67
- Feketéné Benkő Kata:** Értéktéremtés a közlekedésben a határmenti közlekedési közszolgáltatások fejlesztésével 85
- Bali Lóránt:** Changes in the self-determination and cultural and social life of the Croatian, Slovenian and Serbian nationalities in Hungary until 2019 in the light of the legislative changes. 105

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ROVAT

- Pelles Márton:** A Bartha József vezette üzleti körök szerepe a magyar kereskedelmi tengerészet történetében (1929–1949).. . . . 117
- Leba József:** Budapesti zsidó lakosság gazdasági szerepe 1873–1918 között. . . . 137

A HORTHY-KORSZAK ROVAT

- Orosz László:** Jól jártak-e a magyarországi svábok 1944 tavaszán a német megszállással? 155
- Olasz Lajos:** Politikai viták a Muraköz és a Muravidék visszacsatolásáról. . . . 169

A „RÖVID MAGYAR 20. SZÁZAD” TÖRTÉNETE ROVAT

- Gulyás László:** Vezérfonal a szintézisíráshoz 4. A Rákosi-diktatúra kora, 1948–1956. Első rész: A két munkáspárt egyesülésétől a desztalinizáció kezdetéig, 1948. június 12.–1953. július 18. 191
- Gulyás László:** Historiográfia a szintézisíráshoz 4. Rákosi Mátyás 1945 utáni politikai pályafutásával kapcsolatos könyvek.. . . . 215

RECENZIO

- Deák-Sárosi László (2022):** A jel újbóli helyreállítása. Film, hagyomány és innováció. Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány. Budapest. Ismerteti: Kása Csaba 227

KAPOSI ZOLTÁN**egyetemi tanár, az MTA doktora,**

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs
*professor, University of Pécs Faculty of Business and Economics,
Pécs, Hungary*

ORCID: 0009-0002-7328-7383**email:** zkaposi@gmail.com**GRÓF ZICHY BÉLA HITBIZOMÁNYI URADALMÁNAK
FEJLŐDÉSE (1887-1914)**

*DEVELOPMENT OF COUNT BÉLA ZICHY'S ENTAILED MANOR 1887-
1914*

ABSTRACT

The study deals with the economic development of the entailed manor of Lengyeltóti owned by Count Béla Zichy. According to the current literature entailed estates were running with low efficiency. However, based on my preliminary findings it appears that there were a few innovative entailed large-scale agricultural plants in Somogy County. The main question is whether it was possible to implement modernisation within the legal framework of an entail. I have used archival sources, statistics, press sources, literature and genealogic sources. I have established that the Manor of Lengyeltóti successfully dealt with all the external economic hardships (decrease in crop prices and wine blight). It implemented many innovations and through its initiations it contributed to the national agricultural development. The manor enjoyed successes in the field of intensive livestock farming and growing animal fodder plants and industrial crops. Its significant achievements included converting water-meadows to lands, engaging in railway development and the large-scale peat extraction within the industrial system of the manor. Its initiative participation in the tourism of Lake Balaton still has its effects felt today. This obviously required an owner with broad vision and proper management. Our study shows that not the legal category of the estate (entailed of free) was the decisive factor; in the ages of capitalism an owner of an entail could become a successful agriculture entrepreneur.

Kulcsszavak: Lengyeltóti, uradalom, gazdaság, innováció, ipar

Keynotes: Lengyeltóti, manor, economy, innovation, industry

Bevezetés: uradalomtörténet, források, módszerek

A magyarországi gazdaságtörténet-írás egyik népszerű irányzata az uradalomtörténet. A kutatók eleinte az 1848 előtti két-három évszázad uradalmainak birtoklástörténetét, gazdálkodását és társadalmi rendszerét vizsgálták. Később, az 1950-es évek második felétől kezdve a dualizmus korára és a két világháború közötti korszakra vonatkozóan is születtek már tudományos eredmények. Kevés elemzés született ugyanakkor a hitbizományi birtokokról,¹ pedig közismert, hogy Magyarországon szép számmal találunk ilyen földeket: 1925-ben például az ország területéből az 58 hitbizományi birtok 984.068 kat. holdat foglalt el.² Tanulmányom egy Somogy megyei hitbizomány gazdálkodásáról szól. Régóta érdekelt a dél-balatoni arisztokrata birtokok sorsa, az ottani változások leírhatósága. A lengyeltóti uradalomnak egységes forrásanyaga nem maradt fenn, viszont az 1874-től hitbizományként működő nagybirtoknak a hitbizományi bíróságot megjáró iratai nagyrészt rendelkezésre álltak. Így adódott a lehetőség, hogy e levéltári forrásokat más egyéb (statisztikai, sajtó, szakirodalmi, családtörténeti) kútfőkkel kiegészítve felvázolhassam egy több mint tízezer holdas uradalom gazdasági változásait. A hitbizományi birtokok esetén a források főleg a vagyonállag változásaira, tulajdoni és a fejlesztési lehetőségekre vonatkoznak.³ Úgy véltem, hogy a forráskorlátok ellenére is érdemes egy olyan vizsgálatot végezni, ahol megpróbálok feltárni egy agrárnagyüzem működési rendszerét, változásait és eredményeit, hátha ezzel is közelebb kerülhetünk a Balaton menti régió történeti valóságához. A területi korlát miatt nincs lehetőségünk teljes képet adni a változásokról, ezért csak a legfontosabb fejlesztésekre koncentrálnunk.

1. Egy kis birtoklástörténet: a lengyeltóti uradalom

Az uradalom a késő középkortól a 19. század elejéig a tóti Lengyel család birtokában volt. A nagybirtok végighúzódott a Balaton partján, s a korabeli értelmezés szerint része volt a Balaton feléig tartó víztükör is. A mintegy 29 ezer holdas latifundium Észak-Somogy egyik legnagyobb birtoka volt. A Lengyeltóti központú uradalom részét képezte a tőle északra lévő Berény, Bézsény, Szentgyörgy és Fonyód puszta, délkeleten Nagyhács és Kishács, Tardpuszta s más kisebb praediumok, illetve Somogytúr és Gamás falu egy része is. Az uradalom birtoklása a reformkortól sokat változott, a hatalmas területen számos familia osztozott, amelynek egy része a Wodianer családtól két másik pesti nagyvállalkozóhoz, a tószegi Freund és a Basch famíliához került. Az uradalom másik részét az Inkey család birtokolta. A familia 1859-ben birtokosztályt tartott földjei fölött. A divisio után a lengyeltóti uradalmi rész Inkey Zsigmondé lett, aki egy évvel később, 1860-ban elcserélte földjei egy részét Zichy Nepomuk János Alsóbogát központú, de több falu határát is érintő nagybirtokával.⁴ Az Inkeyeknek Lengyeltótiban 3 069 holdjuk maradt, de voltak még földjeik a szomszédos Somogytúrban és Gamáson is.⁵

Milyen okai lehettek a birtokcserének? Lengyeltóti egyrészt földrajzi elhelyezkedésénél fogva kétségtelenül jobb helyen volt, mint a mindentől távol lévő Alsóbogát. Másrészt világgazdasági konjunktúra volt, ami Magyarországon is éreztette hatását: ebben az időben egyre jobb piaci lehetőségek nyíltak a gabonatermelés előtt. Harmadrészt az 1850-es évek második felében már épült a Déli Vasút Társaság révén a Buda – Kanizsa vonal, amely a Balaton déli partján jó 10 km-en keresztül az uradalom északi határán haladt végig. Maga a Balaton is sokat jelentett, hiszen a tó vízfelületével a földesúr tulajdona volt, nem a község lakosaié. S végül jegyezzük meg, hogy Lengyeltóti mindig is Észak-Somogy egyik központja volt. Lakossága elmaradt ugyan a Marcalitól és Karádtól, de gazdasági és kulturális centrumjellege jó száz éve kiemelkedőnek mondható. 1848 óta a település vásártartási joggal rendelkezett,⁶ 1872 után járási központtá vált. Lakossága gyorsan nőtt: az 1850-es években még csak 1040 fő lakta a települést, de 1880-ban 3 228, míg 1900-ban már 3 976 lakost számláltak, vagyis alig fél évszázad alatt megnégyszereződött a népessége.⁷

2. A hitbizomány létrehozása

A hajdani lengyeltóti uradalomból Zichy Nepomuk János a birtokcserével csaknem 11.000 holdhoz jutott. Ebből a legnagyobb rész Lengyeltóti községre esett, amelynek közigazgatási határa 15.172 holdat tett ki, s ebből a gróf 8.050 holdat bírt.⁸ Lengyeltóti kívül az uradalomhoz tartozott még keleten a szomszédos Túr (ma Somogytúr), illetve délen Gamás falu egy része.⁹ Zichy gróf kérvényére az uralkodó 1874. november 14-én engedélyezte az elsőszülöttségi hitbizomány megalapítását.¹⁰ Ez abban az időszakban történt, amikor Magyarországon a legtöbb hitbizományt alapították: az 1870-es években 22, az 1880-as években 24 alapítás történt.¹¹ A kérelem szerint az alapító gróf elhalálózása esetén a hitbizomány örököse fia, Zichy Béla lesz majd, aki azonban ekkor még nem érte el a nagykorúságot. Zichy gróf megkapta az engedélyt, elrendelték a birtok leltározását, amely a telekkönyvi kivonattól kezdve minden részletre kiterjedő felmérést jelentett.¹² Tegyük még hozzá, hogy nem minden föld került be a hitbizomány keretébe, hiszen például az uradalom keleti részén lévő Túr helységben 712 hold megmaradt személyes tulajdonban Zichy János kezén.¹³ A hitbizományi uradalom 10.100 holdat tett ki.¹⁴

Az 1880-as évekre világossá vált, hogy a későbbiekben Zichy N. János fogja majd betölteni a Zichy-senioratus vezetői funkcióját, amely révén több tízezer holdas családi birtokot kell majd irányítania. Ez ösztönözte arra, hogy egy évtizeddel a hitbizomány felállítása után átadja azt a fiának, Zichy Bélának. Zichy Béla 1851-ben született Pozsonyban. Tanulmányait hazai és külföldi tanintézetekben folytatta. Több nyelven beszélt, és a kortársak szemében is igen művelt nagyrának számított. Működését apja által is elvárt patriarchális gondoskodás jellemezte, aminek fontos része volt az uradalomban élő gyermekek iskoláztatása. Híres volt telivérmeneséről. Számos megyei gazdasági szervezetben működött. Jövedelme

alapján a megyei virilistákön általában a 3-6. hely között találjuk.¹⁵ Az átruházási folyamat 1883-tól majdnem négy évig tartott. Sokba került a tulajdonosváltás: a fizetendő illetéket a hatóság 25.077 forintban állapította meg.¹⁶

**1. táblázat: A hitbizományi uradalom művelési ágak szerinti területe
1895-ben (kat. hold)**

Table 1. Land cover types of the entailed estate in 1895 (Cultivated area in joche, 1 joch = 0.5755 hectares)

Művelési ágak	Terület
szántó	4534
kert	54
rét	598
szőlő	29
legelő	474
erdő	1760
nádas	2310
földadó alá nem eső	265
összesen	10.024

Forrás: Gazdacímtár (1897): 104-107. adatai alapján, ill. HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 13-15.

Az uradalom több gazdasági egységből állt, amelyek elnevezése az idők során sokat változott. Volt benne ispánság, kerület, kasznárság, erdőfelügyelőség, de voltak önállóan kezelt egységek is, mint pl. a vadaskert. Az elnevezések közül egyre inkább az ispánság vált meghatározóvá. Az uradalmat Lengyeltótiból irányították. 1887-ben három nagyobb üzemi egységekből állt az uradalom: a Lengyeltóti ispánságból (lengyeltóti, zsigmondi, hamari, mamócsi és hácsi majorok), a Szentgyörgyi kasznárságból (szentgyörgyi, fonyódi, feketebézsényi és magyarósi majorok) és a Tuskósi ispánságból (tuskósi és kölesdi puszták).¹⁷

Az 1887. évi leltár szerint a hitbizomány becsértéke 840.432 forint volt. Ebből a földbirtokok 596.020 forintot, az épületek 148.785 forintot, az állatállomány (élő fundus instructus) 81.985 forintot, míg az eszközök, gépek, technikai felszerelések (holt fundus instructus) 13.642 forintot tettek ki. Ebben az értékstruktúrában különösen az állatállomány volt nagy, amely a három kerületben összesen 96 lovat, 720 szarvasmarhát és 10.792 juhot jelentett.¹⁸ Sok épülettel rendelkezett a földesúr. A kastély, az udvara s az angolpark 54.847 forintot ért, amelynek 80%-át maga a kastélyépület tette ki. Az uradalomnak Lengyeltóti község területén is sok háza volt, így például az ispán, a kovács, a gépész, a kertész, a vincellér stb. is urasági lakást használt. Cselédházak, árendásépületek, tiszti házak a faluban vagy a majorokban helyezkedtek el. Ehhez jöttek a gazdasági épületek: ólak, aklok, marhais-tállók, lóistállók, magtárak, fészerek, présházak, téglakemence stb.¹⁹

3. A gazdálkodás változásai, fejlesztések

Zichy gróf nehéz körülmények között vette át a gazdálkodást. Az 1880-as évekre a magyar mezőgazdaság piaci lehetőségei beszűkültek, mivel a tengerentúlról érkező gabona lenyomta a piaci árakat, s ez termelési és értékesítési zavarokat okozott a magyar mezőgazdaság számára is.²⁰ Mivel az uradalom működésében és jövedelmezésében a szántóföldi termelés fontos üzemág volt, ezért jelentős átalakításra volt szükség. Nézzük, milyen fejlesztési lépésekre került sor.

A fejlesztési kölcsön megszerzése

Az első, hosszú távra szóló intézkedés egy nagy fejlesztési kölcsön megszerzése volt. A századforduló idején a jelzálogkölcsönök összege gyorsan nőtt az országban. Egy ilyen kölcsön megszerzése és felhasználása egy hitbizomány esetében nagyon lassú és bürokratikus eljárást feltételezett. 1893-ban Zichy Béla 600.000 forint jelzálogkölcsön felvételének engedélyezését kérte a hitbizományi bíróságtól. A hitelt a Magyar Földhitelintézet adta 35 éves futamidőre.²¹ A hitbizomány esetében fontos volt, hogy csak úgy lehetett megterhelni egy birtokot, ha ott olyan fejlesztések történnek, amelyek a hitbizomány értékét megnövelik, hiszen alapvető fontosságú volt a várományosoknak az uradalom értékének megőrzése. A hitelfelvételek esetén egy hagyományos birtokos nagyon könnyen úgy eladósodhatott, hogy akár a földjeit is elveszíthette. Itt azonban a hitbizományi gondnok ügyelt arra, hogy ez ne következhesen be, az ő javaslata nélkül nem kerülhetett sor a kölcsönfelvételre. A kölcsönt a gróf 1894-ben megkapta, s ebből olyan innovációkat hajtott végre, amelyek több uradalmi üzemágot is érintettek.²² A törlesztéseket a gróf folyamatosan fizette. Ugyanakkor a 20. század első évtizedében voltak olyan időszakok, amikor megnehezültek az uradalmi gazdálkodási körülmények, ezért 1909-ben a gróf lépéseket tett a hitel átalakítására. Abban az időszakban évi 64.715 koronát kellett már fizetnie törlesztésként, ami azonban megterhelte az üzemi gazdálkodást, ezért töketartozást az „arányosabb teherelosztás végett...” 210.400 korona befizetésével csökkentette a gróf, s kezdeményezte a fennmaradó kölcsön megújuló 35 évre szóló átalakítását. Ebben az esetben évente csak 36.035 korona terhelte az uradalmat. Arra is kötelezettséget vállalt, hogy saját vagyonából 100 ezer korona értékben cselédházakat épít a birtokon, amelyek a hitbizomány értékét növelni fogják.²³

Állattartás – állattenyésztés

A gyorsan polgárosodó Magyarországon egyre jelentősebb volt a húskereslet. A polgárok szemében a hús egyet jelentett a marhahússal, míg a szegényebbeknek a sertés vagy a baromfi jutott. Somogyban a szarvasmarhatartás igen népszerű volt: 1884-ben 122.599, míg 1913-ban 182.731 szarvasmarhát tartottak.²⁴ A Len-

gyeltóti járás területén lévő uradalmak közül a legtöbb szarvasmarhát a Zichy-birtokon tartották: 1887-ben 719, 1895-ben már 799 db-ból állt az állomány. Használták mezőgazdasági munkákra, ígás fogatolásra, szállításra. A helyi, távolabbi és a balatoni piac kihasználását szolgálta a húsmarha-tenyésztés, a tenyészállatok nevelése. Egyre nagyobb bevételt hozott a tejtermelés is: a magyar bonyhádi, a szimentáli fajták, valamint a fajtaváltás után a régi állományból megtartott néhány jól tejelő riska fontos volt a tejtermelés szempontjából. A tejhozamok is elfogadhatóak voltak: a századfordulón átlagban 2083 liter tejet adtak a marhák évente. Ezzel látták el nyáron a balatoni fürdővendégeket, de a szezon után is jó értékesítési lehetőségeik voltak.²⁵ A fejlesztés a 20. század első évtizedében is tartott: 1914 előtt a nagyüzem 400 fehér és tarkafajtából álló jármos ökörrrel, 360 fehér és tarka tehénrel, ugyanilyen vegyesfajú 600 tinóval és 400 üszövel rendelkezett. Ezenkívül a mocsaras vidéken jól használható 140 bivalyt tartottak, mintegy 300 hízómarhát és 20 szimentáli és fehér tenyész bikát. Ez összesen 2 220 darabos állomány.²⁶ A napi 1000 liter tejet nyáron Fonyódon és Lengyeltótiban, télen Budapesten, illetve helyben értékesítették. Volt az uradalomnak vaj- és sajtüzeme is, napi 15-15 kg vajat és sajtot helyben és a vidéken árusították.²⁷ A több ezer darabos marhatartás az egyik legfontosabb üzemággá vált. Mindez persze istállózást, takarmánytermelést, szakképzett alkalmazottakat kívánt.

Magyarországon a 19. század első kétharmadában dinamikusan bővülő juhtartás a dualizmus korában némileg visszaszorult, ugyanakkor a minőség sokat javult. Somogy mindig is híres volt a juhtartásról, ahol a század első felében, főleg a gyapjúkonjunktúra idején a nagyobb uradalmak 10-25 ezer darabos állománya sem volt ritka. Az új irányzat a merinói tenyésztése volt. A lengyeltóti uradalomban 1895-ben 3 570 birkát találunk, ami nem volt a térségben kiemelkedő, hiszen a szomszédos szőlősgyöröki és a tót-gyugyi birtokon is többet tartottak.²⁸ A századforduló idején az állomány alapvetően electoral-negretti fajtájú volt, de néhány Rambouillet kos is volt közöttük, nagy testű húsvéti bárányok előállítására céljából. A gyapjúnak jó piaca volt, a terméket aukción adták el.²⁹ Mutatja a fejlődést, hogy 1914-ben az állomány már 6 000 electoral-negretti fajtájából állt, 200 tenyészkoskal.³⁰

Még nagyobb presztízse volt a lótenyésztésnek, amelyben a lengyeltóti uradalom igencsak élen járt. Szintén olyan gazdálkodási ágról van szó, amely a megyében élő arisztokraták és középbirtokosok számára különleges jelentőséggel bírt. A reformkortól szervezett lóversenyek, a soknapos vadászatok, a tenyészbemutatók, kiállítások és vásárok olyan alkalmak voltak, amikor a birtokosok bemutathatták különleges lovaikat. A Zichy-uradalomban különösen nagy figyelmet fordítottak a minőségi lótartásra. 1895-ben 191 lovat számláltak az uradalomban.³¹ Pár évvel későbből ismerjük az összetételt is: főleg angol telivér, lipiczai és pinzgai fajtákat tartottak. A telivértenyésztésnek a csikónevelés volt a célja, amelyeket egy éves korban árverésen adták el. A lipiczaiakat tisztí lovakként, a pinzgaiakat igásokként használták.³² A világháború idejére az állomány számban nem változott, de minőségben tovább javult. 1914-ben 80 ígás pinzgai-ardenni keresztezésűt

találunk, urasági és tiszti lónak 45 angol telivért, amerikai ügetőt és könnyű félvért tartottak, de volt 40 ménesbeli pinzgauai-ardenni csikó, továbbá 10 angol telivér ménesbeli anyakanca és 8 csikó. A ménesben voltak kiváló sporteredményeket elérők is, mint például a MayRose vagy a Cynthia, amely helentháli díjban versenyzett, de az anyakancák között volt Kincsem utód is.³³

Szántóföldi termelés és rétgazdálkodás

Az uradalom területének 45%-a szántföld volt, kiterjedése 4 534 holdat tett ki. Ezt a hatalmas területet főleg piaci értékesítésre szánt termények előállítására használták, de mellette belső üzemenként az állatállomány takarmányellátását is biztosítani kellett. A szántóföldi termelés ebben az időben már szinte minden uradalmi gazdaságban váltógazdaságot (vetésforgó) jelentett. A Zichy uradalomban nagy figyelmet fordítottak a technikai fejlesztésre, ugyanakkor a hagyományos és olcsó eljárásokat is folytatták. A 19. század vége felé a szántóművelés technikai hátterét 5 lokomobil, 3 járgány, 4 cséplőszekrény, 10 rosta, 175 eke, 16 vetőgép, 4 trieur (gabonatisztító), 8 szecsavágó, 75 borona, 54 henger biztosította, de volt 132 ígás szekér is.³⁴ A világháború előtt volt már négy 8 LE és két 10 LE gőzcséplőgarnitúrája, egy 16 LE Fowler-féle gőzekéje, továbbá 9 kéveköto, 7 marokrakó- és 30 fűkaszalógépe.³⁵ A megyében 527 holdra jutott egy vetőgép, a Zichy birtokon 283 holdra; az egy ekére jutó megyei szántó 37 hold volt, míg az uradalomban csak 26 hold.³⁶ A sok esetben vizenyős földeken nem lehetett mindenhol gépi művelést folytatni, ezért a jármos ökrökre, amelyekkel takarmány-, víz- és fahordást végeztek, illetve bivalyokra nagy szükség volt.³⁷ Az istállózó állattartás biztosította a talaj trágyaszükségletét. Ilyen méretű szántógazdálkodáshoz jelentős munkaerő kellett: az uradalomban 265 cseléd adta a fizikai munkaerő nagy részét, nyáron pedig a betakarítás elvégzésre idénymunkásokkal szerződtek. A begyűjtött gabona és egyéb termények az uradalmi magtárakba kerültek. A gépi és hagyományos típusú talajművelés természetesen kiterjedt a rétek gondozására is, hiszen az 598 hold rétterületnek fontos funkciója volt az állattartás szempontjából. A rétművelés hagyományos kaszálással történt, mivel e földek jelentős része a zombékos, de nyáron kiszáradó földeken volt.

A gabonatermelés mellett a váltógazdaságba beépültek a takarmánynövények és az ipari hasznosításra szánt termények. Termeltek a zöldtakarmány-szükséglet miatt pillangós növényeket (lóhere, lucerna, bükköny), kukoricát, burgonyát, s a század elején már cukorrépát is. Cukorgyár csak 40 km-rel délebbre, Kaposváron volt, de az addigra már átadott Kaposvár-Fonyód vasútvonalon megoldhatóvá vált a szállítás.³⁸ A cukorrépa-termelés terén nagy figyelmet fordítottak a vetésekre, a rácsálók pusztítására is, ahol az ormányos bogarak ellen egy „helyi innovációt” alkalmaztak: a korábbi módszerekkel (kézzel történő összegyűjtés, avagy vegyi irtás) szemben az uradalom tisztjei a tyúkokat használták fel a bogarak irtására: minden reggel ígás fogatokkal kivitték a tyúkokat arra a táblára, melyen legna-

gyobb számmal jelentkeznek a bogarak; ott széteresztették őket, akik aztán a bogarakat felették, ugyanakkor a tábla szélére még egy bogárfogó árkot is húztak.³⁹

Kisebb üzemágak: szőlészet-borászat, erdőgazdálkodás

Az uradalom működésében sokáig nagy jelentősége volt a szőlő- és bortermelesnek. Itt a változást az jelentette, hogy a regálé megváltásával a helyi gazdák tulajdonba kaphatták szőlőjüket, vagyis az uradalom elveszítette addigi hegyvámos borbevételét. A Nagyberék mellett fekvő uradalmi terület nem volt alkalmas kiterjedt szőlőművelésre, de Lengyeltóti közvetlen határában lévő dombokon (Tatárvár), illetve a fonyódi hegyen sokáig fontos gazdálkodási lehetőség volt. Az uradalmi szőlőterület 1895-ben 29 hold volt, ami mellett a polgári lakosság még 273 holdat birtokolt.⁴⁰ Fonyód sokáig csak, mint szőlőtermelő hely volt fontos, a hegyen észak-déli irányban húzódó öt pincesor mutatta a szőlő kiterjedtségét. Állandó lakossága alig volt, de extraneusként a környező falvakból sokan termeltek ott szőlőt, amely után az uradalomnak bevétele volt. A várhegy oldalában a gróf is telepített szőlőt.⁴¹ Az 1880-as évek filoxéra-járványa után fajtaváltást kellett végrehajtani: borszőlőként foglalkoztak rizlinggel, kövidinkával és slankamenkával, csemegeszőlőként pedig saszlával és muskotálllyal.⁴² Fonyód szerepe lassan csökkent a bortermelesben, hiszen az 1890-es évektől kiépülő villasorok, a szőlőkbe épített nyaralók háttérbe szorították a termelést.⁴³ Az uradalmi boroknak biztos piacot biztosított a nyári balatoni fürdőközönség.

A természetföldrajzi adottságok következtében a hitbizományi birtokon mindössze 905 hold erdő volt az 1890-es években. Ez a 11%-os erdősültség nagyon alacsony volt, messze elmaradt a Somogy megyei 21%-os aránytól,⁴⁴ vagy azoktól az uradalmaktól, amelyek a Nagyberéktől délre vagy nyugatra helyezkedtek el. Nagyobb erdők Lengyeltótitól délre és keletre lévő területeken, illetve a fonyódi hegy oldalában voltak. Tudjuk persze, hogy a lakosság mindennapi megélhetésében, az eszközkészítésben a fa még mindig univerzális alapanyag volt, de ez égető problémaként nem jelentkezett, mert megoldásként ezerholdra állt rendelkezésre a berki bozót, ahonnan lehetett ezt pótolni. A meglévő erdőket a törvényi rendelkezéseknek megfelelően üzemterv szerint kezelték. A cser, tölgy és fenyő alkotta erdészetben 80 éves fordában dolgoztak, a kivágott faanyagot tűzifa, műfa- és szerszámkészítésre hasznosították.⁴⁵ Az erdőhasznosítás fontos része volt a vadászat. A központtól keletre lévő tuskósi vadaskertben vaddisznókat, szarvasokat, őzeket, valamint számos kisebb méretű állatot (fogoly, fűrj, nyúl, fácán stb.) lőttek ki évente, például 1885-ben például 3 312 állatot ejtettek el.⁴⁶

Infrastrukturális változások és az uradalmi lehetőségek

Az uradalom gazdasági fejlődését a vizsgált időszakban több olyan tényező is befolyásolta, amelyek a térség infrastruktúrájának változásához kapcsolódtak.

Ezek többnyire olyan változások voltak, amelyek az uradalom részvétele nélkül is végbementek volna, viszont a nagybirtokos rá tudott segíteni és a saját hasznára tudta azokat fordítani. Többségük a mocsaras táj átalakításához, a bereklecsapoláshoz, valamint a vasútvonalak és állomások létrehozásához, vagyis a szállítási lehetőségek növeléséhez kapcsolódott.

Amikor Zichy János gróf 1860-ban átvette az uradalmat, még mintegy 3 000 hold mocsár volt a birtokon belül. Viszont pár évvel később megalakultak azok a társaságok, amelyek már tervszerűen próbálták kezelni a problémát. A legnagyobb feladat a Marcali, Buzsák, Lengyeltóti és Fonyód közötti, mintegy 14-15 ezer hold területű Nagyberек szabályozása volt, amely olyan mélyen feküdt, hogy akár 8-10 éven keresztül is síkvíz boríthatta. A berekbe délről 5 kisebb patak folyt be. 1864-ben alakult meg a Balaton Nyugati Bozót Lecsapoló Társulat, valamint Lengyeltóti székhellyel a Keleti Bozót Lecsapoló Társulat, amelyek megkezdték a szabályozási munkákat. De a nagy áttörés csak a 20. század elején jött el, amikor is egységes szabályozási munkákba kezdtek. Az 1908-ban megindult, 1 millió korona értékű beruházás során megépítették a befolyó vizeket elvezető 17 km hosszú övcsatornát, s a tó felé létrehozta két nagy vízvezető árkot. Ezek közül a Lengyeltóti mellett elhaladó, s Fonyódnál a tóba ömlő Keleti-Bozót-csatorna volt a legfontosabb.⁴⁷ A munkák 1913-ig tartottak. A berek gyorsan száradt, s egyre nagyobb részét lehetett hasznosítani: főleg takarmány- és répatermelésre adott alkalmat, illetve kaszálóként és legelőként lehetett használni.⁴⁸ A területi átalakítás a hitbizomány vagyónértékét is növelte.

A másik fontos változást a vasútfejlesztések hozták. Már említettük, hogy 1861-ben a Déli Vasút megépítette a Buda-Kanizsa vasutat, amely az uradalom északi részén, a part mentén haladt. S bár kétségtelen, hogy a Balaton vízingadozásai sokáig veszélyt jelentettek a vasútra, de hosszú távon nagyon fontos volt, hogy a boglári állomást kihasználva lehessen az uradalom termékeit szállítani nagyobb piacokra. Ez még csak egy kívülről jött lehetőség volt. A következő lépés egy fonyódi vasúti megállóhely létesítése volt a Társaság részéről, mégpedig a várhegy nyugati oldala alatt.⁴⁹ 1896-ban a tárgyalások eredményeképpen Zichy gróf telkeket engedett át a Déli Vasút Társaság számára, amely vállalta, hogy a „fonyódi kiterő állomást az összes forgalomra berendezzi”.⁵⁰ Természetesen ez is emelte a hitbizomány értékét.

Legalább ennyire fontos volt az uradalom szempontjából a Kaposvár-Fonyód vasútvonal. Nagybirtokosok és a nyomvonal melletti települések is érdekeltek voltak a vasútépítés ügyében. Zichy Béla tagja volt annak a tízfős társulatnak, amely 1890-ben előmunkálati engedélyt kért a vonal létrehozására. 1894-ben Zichy gróf Lengyeltótiiba hívta össze azt az ülést, amely döntött a finanszírozás kérdéséről, majd pedig szintén Lengyeltótiiban tartották a pontos nyomvonal kijelölése és minden egyéb technikai kérdéssel foglalkozó ülést. Az új állomás neve Fonyód-fürdőtelep lett, amely nem összetévesztendő Fonyód állomással, amely a Déli Vasút birtokában volt.⁵¹ Az építkezések némileg elhúzódtak, de végül is 1896 nyarán

sikerült átadni a vonalat.⁵² Az uradalom előnyei egyértelműek voltak: répszállítási lehetőségek Kaposvárra, Fonyódon rácsatlakozva a kanizsai vonalra a szállítási lehetőségei kibővültek, vasútállomás épült a birtokközpontban, vasúti megálló- és rakodóhelyet hoztak létre Fekete-Bézsény-pusztán és Pusztá-Berényben, ugyanakkor a Lengyeltóti részét képező Fonyódon a vasút nyomvonala mentén jelentős földérték-növekedés ment végbe, ami erős lökést adott Fonyód fürdőéletének fejlődéséhez.⁵³

Iparosítás uradalmi keretek között

A dualizmus kori magyar agrárnagyüzemek működési rendszerébe egyre mélyebben épült be az ipari tevékenység. Ennek számos formája volt: az erdőgazdálkodásból fakadó faipar, szén- és vasércbányászat, illetve egyéb fémek kitermelése, élelmiszeripar számos ága, építőanyagipar stb. Általános jellemzője volt ezeknek az üzemeknek, hogy rendszerint a hagyományos mezőgazdasági termeléstől valamennyire elkülönülve, bérbe adva működtek.

A lengyeltóti uradalom a rossz természeti környezete mellett rendelkezett egy különleges adottsággal. A Nagyberék területén soktízezer hold kiterjedésben 0,5-3 m vastagságban óriási tőzegtelepek találhatók. A tőzeg sokáig elkerülte a hazai iparosok figyelmét, viszont az 1880-as évektől a helyi birtokosok közül egyre többen ismerték föl jelentőségét. A korabeli tapasztalatok és kísérletezések eredményeképpen jól hasznosítható volt egyrészt az almozásban, ahol szerves trágyával összekeverve kiváló trágyázási lehetőséget biztosított. Másrészt megfelelő technikai feldolgozás (tépés, porítás, préselés, brikett) után akár fűtésre is lehetett használni, nem is beszélve a poralakban az árnyékszékék fertőtlenítésében való hasznosíthatóságáról.⁵⁴

Az uradalom területén található tőzeget a magyaróvári Magyar Kir. Vegykísérleti Állomáson vizsgálták be, s állapították meg annak kiváló minőségét.⁵⁵ Nem véletlen, hogy egyre többen kezdtek foglalkozni tőzefeldolgozással. A Nagyberék nyugati oldalán, a gróf Hunyadyak kéthelyi uradalmában indult meg először a kitermelés és feldolgozás, de hamarosan csatlakozott a Zichy uradalom is, majd később a Széchenyiek marcali gazdasága.⁵⁶ A hitbizományi birtokon Fekete-Bézsény-pusztán állították föl a tőzefeldolgozó üzemet. A Hunyady-féle 1890-es beszerzéshez hasonlóan 1894-ben Zichy gróf is Rostockból hozatott egy Dolberg-féle tőzegebrikettprést.⁵⁷ A tőzegalom és préselőgép teljesítőképessége a háború előtt kb. napi 2,5 vagonra volt tehető. A tőzeget háromféle formában készítették: termeltek tépelt almot, tőzegport és préselt téglalakban tüzelőanyagot.⁵⁸ Problémát jelentett viszont sokáig, hogy az uradalom tőzegmezőit sokszor elborította az árvíz, ezért nem tudtak folyamatosan működni.⁵⁹ A másik nagy ellenség a nádi tűz volt, hiszen ilyenkor a tőzegtelepek akár 2-3 méter mélyen is izzottak, s az egyetlen módszer csak a tűz körül árkolása volt.⁶⁰ A nagytömegű termék miatt alapvetően a vasúti szállítást kellett megoldani: a Lengyeltóti-Fonyód közti

szakaszon lévő Fekete-Bézsény megálló- és rakodóhelyről tudták továbbítani a terméket.⁶¹ A háború előtt a tőzeggyár évi 300 vagon alomtözeget és 70 vagon portözeget hozott forgalomba.⁶²

A tőzégkitermelés mellett számos más ipari tevékenységet is folytattak az uradalomban. 1914-ben volt 2 gőzmalom az uradalom területén. A bérbe adva működtetett téglakörkemence 1,5 millió téglát gyártott évente. A gróf érdeklődött a villamos áram hasznosítása iránt is. A Balatonvidéki Villamosművek Rt. az Aszófőnél 1914-ben épített erőműből kezdte meg az áramszolgáltatást az északi parton, majd pedig a déli oldalon a Balatonba fektetett mederkábelén a Siófok–Balatonfenyves partszakaszon, Boglárnál elágazva Lengyeltóti településig építették ki a vonalat.⁶³ Nemcsak a helyi világítást akarták megoldani, hanem a gazdasági gépek meghajtását is áramra kívánták cserélni.

Beruházások, építkezések

A gazdasági előrelépés megkövetelte a szinte folyamatos építkezéseket. A fejlesztés több területen ment végbe.⁶⁴ A munkaerő szaporítása szempontjából számos cselédházra volt szükség. 1887-ben 17, négy évtizeddel később pedig az újonnan építettekkel együtt már 31 cselédház szolgálta a munkaerő megtartását. A cselédek elhelyezésére a 20. század eleji új jogszabályoknak megfelelően jobb körülményeket kellett biztosítani, mint korábban, ami jelentősen megrágitotta a beruházásokat. A cselédházakhoz ólak vagy istállók is jártak. Karban kellett tartani a tisztí lakásokat, ugyanakkor az új tiszteknek lakásokat kellett építeni.

Az állatállomány felfuttatása és minőségi átalakítása mellett a birkaaklok számát csökkenteni kellett, ugyanakkor számos marha- és loistállót kellett építeni. A svájcer marhaállomány minőségi épületeket követelt, vagyis a téglából, cseréptetővel készült fedett istállók, mellettük a szénás pajta stb. alapvető követelmény volt. A tőzegalmozás miatt beton alapzatot építettek az istállókhoz. Ugyanez érvényes a minőségi loállományra, hiszen a telivéreket, a ménest nem lehetett bárhogyan elhelyezni. Számos nagy befogadóképességű trágyatelepre volt szükség. A gazdasági épületekhez vízvezetékét építettek, víztartályokat szereltek föl, a vízellátás biztosítására szivattyúházat emeltek. Magtárak, kukoricagórék, fészerek, tőzégpajták, irodaépületek, a vasútnál állatrakodó, kovácsműhely, bognárműhely, gépszín, takarmányfüllesztő, etetőpajták kelletek. Ipari üzemeket hoztak létre, köztük téglakemencét, tőzégfeldolgozót, gőzmalmot, transzformátortelep; ezen kívül mázsaházakat, kertészeti vízházat építettek. A berekben lévő tőzégtelepen emeletes lakóházat emeltek. Az eszközkészlet javítására is gondot kellett fordítani: gőzgépeket szereztek be, cséplőszekrényeket, rostákat, vasekéket, boronákat, takarmányfeldolgozókat használtak nagy tételben. Komoly ráfordításokkal lehetett a csatornák ásását és állandó tisztítását megvalósítani. Az értékbecslés szerint ezeknek a beruházásoknak az értéke több mint 1,6 millió forintot tett ki, ennyivel nőtt a 40 év alatt a hitbizomány vagyoni értéke.

Zichy gróf és a balatoni turizmus

Az 1880-as évek elejétől, Hunyady gróf berényi nyaralóépítésétől kezdve fel-
lendült a Balaton parti turizmus, ami a villa-, majd szállodaépítésekben, a vendég-
látás szélesedésében, a forgalom gyorsulásában és az infrastruktúra átalakulásában
is látszik.⁶⁵ E folyamatba kapcsolódott be Zichy Béla is, akinek birtoka 10 km-es
partszakasszal rendelkezett Balatonkeresztúrig. mivel írásunk a hitbizományi gaz-
dálkodást tekinti át, ezért csak olyan vonásokra utalunk, amely közvetlenül az ura-
dalomhoz kapcsolódnak.

Az egyik ilyen Fonyód funkciójának gyors változása. A szőlő- és borterme-
léssel foglalkozó településen az 1890-es években egyre nagyobb igény támadt a fürdőélet
fejlesztésére, főleg olyan telkekre, amelyekre a berényi, szemesi és más minták alap-
ján a középosztály tagjai villákat építhettek. 1894-ben egy erre létrejött polgári tár-
saság a gróftól megvette a várhegy tetején lévő tölgyerdő 59 holdas részét, amelyre
a következő években felépülhetett a villasor, amit a grófról elnevezve Bélételepnek
hívnak. A szerződésben kikötötték, az új tulajdonosok az építkezésekhez szükséges
téglát és egyéb építőanyagokat a gróftól vásárolják meg, sem téglát, sem termőkö-
vet mástól nem lehetett venni. Az ügyletet a hitbizományi bírósággal is el kellett
fogadtatni.⁶⁶ A villák felépítése hamar végbement, ami egyben lehetőséget nyitott
a további fejlesztésekre is. A hegy nyugati lábánál jött létre Zichytelep, a két orom
közötti területen a Majortelep.⁶⁷ A századforduló körüli években további telkesíté-
sekre került sor a hitbizomány területén, egyrészt Fonyódon, másrészt nyugati irány-
ban Balatonkeresztúr felé (Alsó-Bélételep és Balatonfenyves). Sokat tett Zichy gróf
a terület infrastrukturális fejlesztésért is: a villamos áram bevezetése, a vízellátást
biztosító szivattyútelep létesítése, a gőzhajók fogadására is alkalmas móló és kikötő
felépítése sem nélkülözhetette a gróf támogatását, még akkor sem, ha ismert, hogy a
helyi fürdőegyesület egyre erőteljesebben vette ki részét az átalakító munkából.⁶⁸
Ingyen persze semmi sem volt, például a helyi fürdőegyesületnek a más közszolgál-
tatásokkal együtt a vízvezetéken keresztüli ellátás telkenként 60 koronába került.⁶⁹

Az uradalomnak lényeges volt, hogy a turisztikai fejlesztések pénzt hozzanak.
Az egyre erősebb vendégforgalom étel-miszterrel, borral, és minden egyéb szük-
séges termékekkel való ellátása az uradalomból valósult meg. Az uradalmi vágó-
hídról került a hús a Balaton parti vendéglőkbe, a konyhakertészet a kastély ellá-
tásán túl szintén a vendégsereg ellátását szolgálta. Ez a konyhakert 1914-ben már
22 holdat tett ki, évi bevétele 5-7 ezer korona volt.⁷⁰ A tatárvári és fonyódi borokat
szintén így lehetett értékesíteni. Az uradalmi tejtermelést, illetve a feldolgozott
tejtermékeket (vaj, sajt stb.) a nyári üdülők számára értékesítették. A bérlőknek,
vendéglősöknek az 1894. évi szerződésben kikötötték, hogy a szükséges tűzifát,
préselt turfát, étel-misztereket, úgymint tejet, vaját, túrót, savót, zöltséget, főze-
léket, burgonyát, gyümölcsöt, szőlőt, esetleg hízott bárányt, borjú és ürühúst az
eladónak a fonyódi gazdaságából kell venniük, mégpedig a szokásos helyi és napi
árakon, amelyek azonban nem lehetnek a kaposvári piaci áraknál magasabbak.⁷¹

Az uradalom munkaerőrendszere

Az uradalom forrásanyagában részletes konvenciók és egyéb alkalmazotti lista nem maradt az utókorra, de különféle adatok alapján mégis megítélhető a válasz. A munkaerő-szerkezet szempontjából négy csoportot különíthetünk el.

Az első csoportba az uradalomirányítók tartoznak. Zichy gróf elkötelezett, az agrárgazdasághoz értő tulajdonos volt, világos elképzelésekkel és szándékokkal. Az arisztokrata 1919-ig az évek jelentős részét Lengyeltóiban töltötte, a téli hónapokat pedig Budapesten, Múzeum utca 15. száma alatti palotájában. Személyesen irányította az uradalmat, kezdeményezője volt számos innovációnak. Lényeges, hogy a hitbizományi gondnok, Jankovich Bésán Gyula, majd annak halála után gróf Batthyány Elemér is elismert agrárszakember volt.⁷² Nem nélkülözhetette az irányítás a jogi vezetőt sem, hiszen a hitbizomány minden lényeges döntését a kaposvári bíróságon kellett elfogadtatni. A Zichy-birtokok (Nagyvázsony, Varászló, Lengyeltóti) kormányzása a jószágigazgató kezében volt, az igazgatóság szintén a Múzeum utcai palotában volt elhelyezve.

A második csoport a mindenkori uradalmi tisztekből és az egyéb szakmai alkalmazottakból állt. Az uradalmat a jószágfelügyelő irányította. A pénzügyi kérdések az uradalmi számvevőhöz tartoztak. Alattuk a funkcionális vezetők helyezkedtek el: ispánsági vagy uradalmi intézők, erdőfelügyelők, körerdész, erdőtisztek, erdőmérnök; főkertész és kertészek; vincellér, kastélyfelügyelő és komornyik stb. Bár nem volt tiszt, de komoly funkciót töltött be a gépesített agrárnagyüzem működésében az uradalmi gépész. Igen széles a listája az iparral foglalkozóknak: kovács, bogárnár, kádár, pintér, lakatos, téglás, tejüzemi alkalmazott, molnár nélkül aligha működhetett volna a nagyüzem.

A harmadik csoport zömét a cselédek és béresek adták, számuk 1895-ben 265 fő volt. Az alkalmazott cselédeknek az uradalom hosszú időn át tudott munkát adni; Riba Albert gazdasági cseléd például 52 évig szolgált, s halála után a földesúrtól az özvegye nyugdíjat kapott.⁷³ Érdekes vonása volt Lengyeltótinak, hogy a falut körbevevő majorsági külterületeken jelentős számú népesség élt. Az 1910-ben például a nagyobb majorok közül Pusztaszentgyörgyön 248, a két Bézsénypusztán együtt 193, Zsigmondmajorban 153 főt találunk, a két nagyobb szőlőhegyen 138 embert jegyeztek föl; míg a Gamás faluhoz tartozó Tuskópusztán 146 főt írtak össze.⁷⁴ Az aratók idegenből érkeztek, nélkülük a többezer holdas szántóföldi betakarítás nehezen ment volna. 1909-ben mintegy 160 idegenből érkezett aratómunkás érkezett a Zichy és a szomszédos Freund uradalomba. Munka volt bőven, akinek esetleg a helyeik közül mégsem jutott, azok Somogytúrban vagy a Jankovichok Berencse pusztáján tudtak aratni. A háború előtti felmérésből az derül ki, hogy az uradalomban fizetett munkabérek a környék uradalmiban lényegileg nem különböztek.⁷⁵

Összegzés

Az eddigiekből látható, hogy lehetséges vállalkozás volt a hitbizományi kerektek közötti agrárnagyüzemi működés megszervezése, folytatása. Természetesen óvakodunk attól, hogy egy hitbizományi uradalom elemzéséből általános következtetéseket vonjunk le. De érdemes megjegyezni, hogy a fentebb bemutatott agrárgazdasági fejlesztések olyan környezetben zajlottak le, ahol a Somogy megyei nagybirtokosok komoly erőfeszítéseket tettek agrárnagyüzemük fejlesztéséért. Ugyanakkor a lengyeltóti uradalom gazdálkodásából az derül ki, hogy ez az észak-somogyi agrárnagyüzem sikeresen birkózott meg a kívülről érkező gazdasági nehézségekkel. gazdálkodása során a korszak számos innovációját alkalmazta, sőt új kezdeményezésekkel hozzá tudott járulni a térség, s egyben a hazai mezőgazdaság egészének fejlődéséhez. Egyértelmű sikereket ért el az intenzív állattenyésztés, illetve az ipari és takarmánynövények termelése terén. Nagy eredmény volt a mocsaras vidék átalakítása, a vasútfejlesztésbe való bekapcsolódás, akárcsak az uradalmi ipar rendszerén belül a nagyüzemi tőzegkitermelés. A balatoni turizmusban való kezdeményező részvételnek máig élvezhetjük pozitív hatásait. Ehhez persze kellett egy széles látókörű és gazdasághoz értő tulajdonos, s megfelelő jószágirányítás is. Esetünk arra mutat rá, hogy a gazdálkodásában nem feltétlenül a jogi jellegű (szabad- vagy kötött forgalmú) besorolás volt a mérvadó, a piacgazdaság korában hitbizományi tulajdonosként is lehetett valaki sikeres agrárvállalkozó.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Lásd Püski Levente (2020) tanulmányát.
- 2 Gazdacímtár (1925): 53*. A tanulmányban minden területi mértékegység katasztrális holdban szerepel.
- 3 A levéltári forrásokra lásd: Gözsy Zoltán (2003)
- 4 Reiszig Ede (1914): 104.
- 5 Gazdacímtár (1893): 569-570.
- 6 Nagy Pál (2000): 187. (105. sz. lábjegyzet.)
- 7 Kormánylap (1856): 333.; Csorba József (1857): 214.; Népszámlálás (1900): 512.
- 8 HU-MNL-SVL VII. 1.d. Lengyeltóti. I. No. 1, 3-6.
- 9 Lásd pl. Gazdacímtár (1893): 569-570.
- 10 HU-MNL-SVL VII. 1.d. Lengyeltóti. I. No. 1-21.; Gözsy Zoltán (2003): 129.
- 11 Hirsch, Alfred (1893): 23-38. Táblázat adatai alapján.
- 12 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 30.
- 13 Gazdacímtár (1897): 106-107.
- 14 Gözsy Zoltán (2003): 17.
- 15 Lásd 1908-ra: Somogyi Hirlap 1908. október 9., 2.; 1913-ra: Somogyvármegye 1913. október 5., 3.
- 16 Papp Antal (1904): 11.
- 17 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 24.
- 18 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 24., 31-35.
- 19 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 24.
- 20 Lásd: Kaposi Zoltán (2016) tanulmányát.
- 21 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 37, 38-39., 40.
- 22 Lásd későbbi fejezetben.
- 23 HU-MNL-SVL. VII. 1.d. Lengyeltóti. I. No. 63.
- 24 Király István (1985): 722. Táblázat alapján.
- 25 Balatonvidék, 1902. június 8., 6.
- 26 Forrásértelmezési nehézség, hogy lehet, a lengyeltóti állományadatokhoz a gróf tulajdonában lévő varászlói marhaállomány számait is hozzáadták, de mivel azt külön is ismerjük, így annak 400 darabját levonva is jelentős nagyságrendről van szó. Varászlóhoz lásd Ujváry Imre (1914): 343.
- 27 Az adatokhoz: Ujváry Imre (1914): 335.
- 28 Gazdacímtár (1897): 106-107.
- 29 Balatonvidék, 1902. június 8., 6.
- 30 Ujváry Imre (1914): 335.
- 31 Gazdacímtár (1897): 106-107.
- 32 Balatonvidék, 1902. június 8., 6.

- 33 Ujváry Imre (1914): 335.
- 34 Gazdacímtár (1897): 106-107.
- 35 Ujváry Imre (1914): 335. Nincs rá taxatív adatunk, de a korabeli szokásokból feltételezhetjük, hogy a technikai eszközök egy részét (pl. gőzcséplőgépek) bérbe is adhatták a falvak közösségeinek.
- 36 Az összehasonlításhoz lásd Széchenyi Imre (1892): 15. adatait.
- 37 Széchenyi Imre (1892): 19.
- 38 Erdősi Ferenc (1983): 223.
- 39 Balatonvidék, 1902. június 8., 6.
- 40 Gazdacímtár (1897): 106-107.
- 41 Andrássy Antal (1985): 290.
- 42 Ujváry Imre (1914): 335.
- 43 Lásd Andrássy Antal (1985) leírását.
- 44 Hirsch Alfréd (1903): 7.
- 45 Ujváry Imre (1914): 335.
- 46 Vadász-Lap, 1885. február 15., 68.
- 47 Virág Árpád (1998): 75.; Károlyi Zoltán (1973): 271.
- 48 Szaplanczay Manó (1914): 29.
- 49 Varga István (2015): 15-19.
- 50 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. I. No. 43-45.
- 51 Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1897. február 10., 164.
- 52 Erdősi Ferenc (1983): 221.
- 53 Andrássy Antal (1985): 299.
- 54 Lásd pl. az uradalom hirdetését: Köztelek, 1895. április 17., 689.
- 55 Ujváry Imre (1914): 318.
- 56 T. Mérey Klára (2007): 152.
- 57 Köztelek, 1912. november 16., 3054.
- 58 Köztelek, 1909. január 23., 172.; Köztelek, 1911. március 9., 722.; Köztelek, 1912. november 16., 3054.
- 59 Lásd Köztelek, 1904. december 17., 2116.
- 60 Somogyi Hírlap, 1904. szeptember 17., 3.
- 61 Köztelek, 1903. május 27., 827.
- 62 Ujváry Imre (1914): 335.
- 63 Antal Ildikó (2014): 52.; Elektrotechnika, 1913. május 1., 144.
- 64 Felsorolásunk forrásai azok az iratok, amelyek egy új lehetséges kölcsön felvétele miatt 1925-27 között keletkeztek, s az uradalom vagyonaállagában bekövetkező változásokat részletezik egyes majorokra lebontva. HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. II. No. 53.
- 65 Lásd Kaposi Zoltán (2021) tanulmányát.
- 66 A bírósági határozatot közli: Varga István (2015): 49.

- 67 Bolemann István (1900): 51-52.
 68 Kanyar József (1985): 174-175.
 69 Bősze Sándor (1989): 227.
 70 Ujváry Imre (1914): 335.
 71 Lásd a szerződés szövegét: Varga István (2015): 37.; Kanyar József (1985): 178.
 72 HU-MNL-SVL VII. 1. d. Lengyeltóti. II. No. 6., 8.
 73 Pécsi Figyelő, 1902. január 31., 3.
 74 Helységnévtár (1913): 18.
 75 Lásd Ujváry Imre (1914) uradalmi példáit.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Szakirodalom

- Andrássy Antal (1985):** Fonyód története (1848–1944). In: Fonyód története. Szerk. Kanyar József. Fonyód. 281–346.
- Antal Ildikó (2014):** A magyar villamosenergiaipar 1896–1914. Budapest
- Bolemann István (1900):** A Balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása. In: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. kötet, 4. rész. Szerk. Bolemann István. Budapest
- Bősze Sándor (1989):** A dél-balatoni fürdőegyesületek történetéből (1890–1944). In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 20. Szerk. Kanyar József. Kaposvár. 211-252.
- Csorba József (1857):** Somogy vármegye ismertetése. Budapest
- Erdősi Ferenc (1983):** Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a XIX–XX. században. 4. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 14. Szerk. Kanyar József. Kaposvár. 215-252.
- Gőzsy Zoltán (2003):** Hitbizományi iratok (Repertórium). Somogy megye múltjából. Segédletek 1. Kaposvár
- Hirsch, Alfréd (1893):** Ungarns Grundbesitzverhältnisse. Halle
- Hirsch Alfréd (1903):** Somogy vármegye gazdasági monographiája. Budapest
- Kanyar József (1985):** Fonyód fürdőkultúrájának történeti korszakai. In: Fonyód története. Szerk. Kanyar József. Fonyód. 167-206.
- Kaposi Zoltán (2016):** Válság és alkalmazkodás. A 19. század végi agrárkrízis hatásai a dunántúli uradalmak működésére. In: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016. Válság – kereskedelem. Főszerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Budapest. 195-216.
- Kaposi Zoltán (2021):** A gróf Hunyady család szerepe a balatoni turizmus létrejöttében. Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 6. (2021) 3. 4-26.
- Károlyi Zoltán (1973):** Az egyes vízvidékek szabályozási munkáinak története: a Duna völgy vizeinek szabályozása. In: A magyarországi vízszabályozás története. Szerk. Ihrig Dénes. II/A rész. Budapest. 151-280.

- Király István (1985):** A szarvasmarha-tenyésztés története és jelenlegi problémái Somogy megyében. Agrártörténeti Szemle 27. (1985) 3-4. 720-735.
- Nagy Pál (2000):** Az elhagyott castellumtól a mezővárosig (1695–1848). In: Csalogányok völgye. Tanulmányok Lengyeltóti-ról. Szerk. Tóth Sándor. Lengyeltóti. 154-187.
- Nagy József (2007):** Hitbizományok Magyarországon a 20. században. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Sectio Historiae XXXIV. (2007) 297-312.
- Papp Antal (1904):** A hagyatékok illetéke a közigazgatási bíróság gyakorlatában. A fennállott M. Kir. Pénzügyi Közigazg. Bíróság és a Magy. Kir. Közigazgatási Bíróság döntvényeiből és elvi határozataiból. Budapest
- Püski Levente (2020):** Vélemények és adatok: Hitbizományok a két világháború közötti Magyarországon. In: Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok ifj. Barta János 80. születésnapjára. Szerk. Bárány Attila – Kerepeszki Róbert – Pallai László – Papp Klára. Debrecen. 295-308.
- Reiszig Ede (1914):** Somogy vármegye községei. In: Magyarország vármegyéi és városai 17. Somogy. Szerk. Csánki Dezső. Budapest
- Szaplonczay Manó (1914):** A Balaton. In: Magyarország vármegyéi és városai 17. Somogy. Szerk. Csánki Dezső. Budapest. 21–29.
- Széchenyi Imre (1892): Somogy megye. Budapest**
- T. Mérey Klára (2000):** Lengyeltóti gazdaság- és társadalomtörténete a szabadságharc bukásától az első világháború végéig. In: Csalogányok völgye. Tanulmányok Lengyeltóti-ról. Szerk. Tóth Sándor. Lengyeltóti. 188-237.
- T. Mérey Klára (2007):** Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus korában. In: T. Mérey Klára: Település – megye – régió. Pécs. 119-172.
- Ujváry Imre (1914):** Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés. In: Magyarország vármegyéi és városai 17. Somogy. Szerk. Csánki Dezső. Budapest. 301-343.
- Varga István (2015):** A fonyódi gróf Zichy Béla-telep. Villasor a Balaton felett. Fonyód, 2015. <https://mek.oszk.hu/18000/18045/18045.pdf>
- Virág Árpád (1998):** A Balaton múltja és jelene. Eger

Hivatkozott statisztikai kiadványok

- Gazdacímtár (1893):** Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Szerk. Baross Károly. Budapest
- Gazdacímtár (1897):** A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. kötet. Budapest
- Gazdacímtár (1911):** Magyarországi Gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula. Budapest
- Gazdacímtár (1925):** Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján. Budapest
- Helységnévtár (1913):** A magyar szent korona országainak helységnévtára. Budapest

Népszámlálás (1900): A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. 1. rész: A népesség általános leírása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 1. kötet. Budapest, 1092.

Hivatkozott sajtóanyagok

Balatonvidék; Elektrotechnika; Kormánylap; Köztelek; Pécsi Figyelő; Somogyi Hírlap; Somogyi Ujság; Somogyvármegye; Somogy Vármegye Hivatalos Lapja; Uj-Somogy; Vadász-Lap; Vasúti és Közlekedési Közlöny